

برگزاری دومین کارگاه نسخه‌شناسی و تصحیح متون فارسی در هند

دکتر غلامرضا جمشیدنژاد اول

درس «روشهای تصحیح» برای گروه استادان و در روزهای بعدی برای گروه دانشجویان و در روزهای بعدی برای استادان تشکیل گردید و هر دو درس بر طبق عناوین سرفصلها به بهترین نحو، متناسب با سطح هر گروه کلاسی و به شکل کارگاهی ارائه و اداره شد و هدفهای از پیش تعیین شده

در مورخه ۴-۹ دی ماه ۱۳۸۵ برابر ۲۵ - ۳۰ دسامبر ۲۰۰۶ میلادی، دومین دوره کلاسهای نسخه‌شناسی و روشهای تصحیح نسخه‌های خطی فارسی، به عنایت و اهتمام خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران در دهلی نو و با همکاری مرکز پژوهشی میراث مکتوب، در محل «خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران» در هند برگزار گردید.

استاد درس «نسخه‌شناسی» جناب آقای جمشید کیان فر بود و ارائه درس «روشهای تصحیح» بر عهده حقیر، غلامرضا جمشیدنژاد اول، شرکت کنندگان در دوره را، استادانه، به دو گروه کلاسی تقسیم کرده بودند: یکی، گروه استادان زبان و ادبیات فارسی دانشگاههای هند؛ دیگری، گروه دانشجویان دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاههای هند و به اقتضای همین تقسیم بندی در روزهای نخست،

شرکت کنندگان اساتید

دومین دوره نسخه‌شناسی و روش‌های تصحیح نسخه‌های خطی فارسی
از تاریخ ۴ الی ۹ دی ماه ۸۵ (۲۵ تا ۳۰ دسامبر ۲۰۰۶)

ردیف	نام و نام خانوادگی	نام دانشگاه / کالج
۱	آقای پروفیسور سید امیرحسین عابدی	بازنشسته، دانشگاه دهلی
۲	آقای پروفیسور شریف حسین قاسمی	دانشگاه دهلی
۳	سرکار خانم پروفیسور سیده بلقیس فاطمه حسینی	دانشگاه دهلی
۴	آقای دکتر علیم اشرف خان	دانشگاه دهلی
۵	آقای دکتر شمیم‌الحق صدیقی	کالج ذاکر حسین، دانشگاه دهلی
۶	آقای دکتر جمیل الرحمن	کالج ذاکر حسین، دانشگاه دهلی
۷	آقای دکتر سید محمد یونس جعفری	بازنشسته کالج ذاکر حسین، دانشگاه دهلی
۸	سرکار خانم پروفیسور قمر غفار	جامعه ملیة اسلامیة
۹	آقای دکتر عراق رضا زیدی	جامعه ملیة اسلامیة
۱۰	آقای دکتر سید کلیم اصغر	جامعه ملیة اسلامیة
۱۱	آقای دکتر اخلاق احمد «آهن»	دانشگاه جواهر لعل نهرو
۱۲	سرکار خانم دکتر سیده خورشید فاطمه حسینی	کالج دخترانه دانشگاه اسلامی علیگره
۱۳	آقای دکتر غلام رسول جان	دانشگاه کشمیر

گزارش میراث

خوبش می‌شناستند.

در مراسم افتتاحیه (دوشنبه ۱۳۸۵/۱۰/۴) و نیز در مراسم اختتامیه دوره (جمعه ۱۳۸۵/۱۰/۸) رایزن دانشمند فرهنگی ایران در هند، جناب آقای مرتضی شفیعی شکیب و رئیس محترم مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند، جناب آقای دکتر عبدالله عطایی و استادان برجسته دانشگاههای هندی، جناب آقای پروفیسور شریف حسین قاسمی و جناب آقای دکتر سید محمد یونس جعفری و سخنرانان دیگر، همه و همه، یک زبان بر ضرورت پاسداری از این میراث و از این ثروت معنوی و بر لزوم اجرای دقیق و صحیح برنامه‌هایی در جهت ادای آن وظیفه، مشترک، تأکید بلیغ داشتند و در این راستا رهنمودهای ارزشمندی نیز ارائه کردند.

در خلال گپ و گفتگوهایی نیز که در این چند روزه با استادان معظم و دانشجویان عزیز دست می‌داد، همه به اتفاق بر لزوم ادای این وظیفه خطیر نظر می‌دادند و بر ضرورت چاره‌اندیشی برای زدودن خطر؟ به خصوص از ساحت فارسی‌گویی در هند، پا می‌فشرده‌اند.

حاصل گردیدند و افزون بر آن، همین فرصت خجسته‌گردهمایی برخی از شخصیت‌های برجسته زبان و ادبیات فارسی در یک کانون مهر و دوستی، به حق، بهترین فرصت مغتنمی بود که برای رایزنی در زمینه کیفیت تعامل فرهنگی دو ملت بزرگ و در باب پژوهش و بررسی وضعیت زبان فارسی و فارسی‌گویی در شبه‌قاره پیش آمده بود و ما با اغتنام همین فرصت، متوجه دل‌نگرانی‌های طوطیان شکرشکن هند و عاشقان زبان و ادب فارسی در آن دیار مقدس که در روزگاری دراز و مدتی مدید دومین موطن زبان شیرین فارسی و ادبیات پر بار و غنی آن بوده است، شدیم و از خلال گفتگوهایی که با استادان معظم داشتیم، دریافتیم که فارسی‌گویی و شکرشکنی در این عهد - در نهایت تأثر و تأسف - از آن سرزمین دارد رخت بر می‌بندد و چیزی نمانده است که کلاً از بین برود. آری، از همین طریق و در خلال این ایام معدود دریافتیم که حتی در محیط‌های فرهنگی ویژه‌ای، همچون: کلاسهای دانشگاهی آموزش و پرورش زبان و ادبیات فارسی و نیز حتی در ویژه‌ترین محیط مخصوص اشاعه و ترویج شکرشکنی فارسی‌گویی در هند، یعنی: بیت عزت و کرامت زبان فارسی، «خانه فرهنگ ایران» در دهلی‌نو، نیز وضع بدین منوال شده است که موجب شد تا تأثر خاطر خود را در چند بیتی بازگویم.

نتیجه رایزنیها و چاره‌جوییها و مآل اندیشیها آن شد که بدین منظور جمعیتی و تشکلی فرهنگی، تحت عنوان: «انجمن فارسی‌گویان هند» تأسیس شود، تا خود فارسی‌زبانان و فارسی‌دانان هندی، محیط فرهنگی و اجتماعی مناسب را در راستای حفظ و ترویج زبان فارسی و اشاعه فارسی‌گویی در میان خود و در هند فراهم کنند و به حل مشکلات و مسائل فارسی‌گویی در آن سرزمین گرامی که به تعبیر قاضی صاعد آندلسی در التعریف بطبقات الأمم: «کانسار فرزانتگی از عهد باستان بوده است» بپردازند.

جلسه نهایی کلاسها در روز مبارک جمعه (۱۳۸۵/۱۰/۸) ش ۲۰۰۶/۱۲/۲۹ م، پیش از برگزاری مراسم اختتامیه، آخرین فرصت ممکن بود تا پیش نویس اساسنامه انجمن مذکور تقدیم گردد و چون با مشورت خود ایشان فراهم آمده بود،

تعامل فرهنگی و تأسیس «انجمن فارسی‌گویان هند»

تعامل فرهنگی میان دو ملت بزرگ هند و ایران امری بسیار فرخنده است که پیشینه‌ای چند هزار ساله دارد. از پیدایش فارسی‌گویی و فارسی‌نویسی در شبه‌قاره هند بیش از هزار سال می‌گذرد. میراث مکتوب و ملفوظ مشترکی که از راه این تعامل با برکت پدید آمده، ثروت معنوی هنگفتی است که هر دو ملت با همکاری یکدیگر آن را به جامعه بشری تقدیم کرده‌اند و هر دو، به حق، بدان می‌نازند و به خود می‌بالند و حفظ و حراست و توسعه آن را، مفتخرانه، وظیفه مشترک

بی‌درنگ، به اتفاق آرا تصویب شد و در همان جلسه اعضای هیأت مؤسس انجمن نیز از میان دانش آموختگان زبان فارسی در دوره دکتری دانشگاه‌های هند، از جمله: دانشگاه اسلامی علیگر؛ دانشگاه جامعه ملیه اسلامی دهلی نو؛ دانشگاه جواهر لعل نهرو؛ دانشگاه هندوی بنارس و غیره انتخاب گردیدند و جناب آقای دکتر ابوالکلام آزاد از دانشگاه جواهر لعل نهرو به سمت دبیر انجمن و خانم دکترها: فوزیه وحید و انیسه خاتون، هر دو از دانشگاه جامعه اسلامی به سمت معاونان برگزیده شدند و انتخابات دیگر اعضای هیأت رئیسه مؤسسان نیز به همین ترتیب صورت پذیرفت. توفیق این شخصیت‌های عزیز و دل‌سوخته زبان و ادبیات فارسی و این نخستین عضوهای «انجمن فارسی‌گویان هند» را از درگاه خدای متعال خواستاریم و از عاشقان پاک باخته قند شیرین زبان فارسی تقاضا می‌کنیم که در سراسر جهان هر کجا هستند، چه در ایران و چه در دیگر کشورها این انجمن شریف را مورد حمایت بی‌دریغ خود قرار دهند. خدا یار و همراه همگان باد.

در روزهای چهارشنبه و پنجشنبه، ششم و هفتم دی ماه در خانه فرهنگ ایران از کتابخانه نفیس و کارگاه خطاطی و خوش‌نویسی و استنساخ و ورق‌آبی و کتاب‌آرایی و کاغذسازی و تذهیب و مرمت و تزیین آثار مکتوب که مدیریت آن را جناب آقای خواجه پیری به نحو احسن، بر عهده دارند، بازدید کردیم. گشت و گذار در این گلستان، به حق، موجب صفای خاطر گردید. در روز نخست که به محضر این شخصیت برجسته وادی اندیشه و عمل رسیدیم، پس از شور و مشورت‌هایی که در باب نقد عنوان‌های مطرح شده در دائرةالمعارف‌های تدوین یافته در ایران در باب فرهنگ اسلامی در شبه قاره، و بررسی کاستی‌های آنها و به خصوص، پس از توجه بدین حقیقت که بسیاری از مدخل‌هایی را که طرح آنها در دائرةالمعارفها ضروری می‌باشد، فاقدانند، تصمیم گرفته شد که طرح یک دوره دائرةالمعارف بزرگ اسلامی هند ریخته شود و پرونده‌های علمی مدخلها تشکیل گردند و سفارش تألیف هر مدخل به استادان و نویسندگان فارسی‌دان و اسلام‌شناس و ایران‌شناس هندی و در صورت لزوم ایرانی داده شود. در روز بعد که به خدمت این شخص شخیص، این مرد عقیده و عمل، این رجل تصمیم و اقدام و عزم راسخ و همت شامخ رسیدیم، با اعلام خبر تشکیل نخستین جلسه شورای علمی استادان، ما را به واقع شاد کردند. آری: «چنین کنند بزرگان چو کرد باید کار.» ایشان فرصت حضور استادان فارسی‌دان هندی را در خانه فرهنگ ایران برای شرکت در کلاسهای تشکیل یافته، مغتنم شمرده بودند و با دعوت از ایشان کار اجرای طرح را آغاز کرده بودند و

در همان حال که ما به بازدید از نفایس موجود در کتابخانه ایشان سرگرم بودیم، استادان هم در تالار «ولایت» به کنکاش مشغول بودند. آقای خواجه پیری در این کتابخانه توانسته اند آثار بسیار نفیس و گران‌بهای را گردآورند. از جمله اظهار می‌داشتند که نسخه‌ای کامل از کتاب معراج‌العقول فی شرح دعاء‌المشلول را در اختیار دارند که از تألیف‌های حضرت مولانا مرتضی حسین فلسفی نونهروی است و تنها جلد نخست آن، از روی نسخه‌ای که نزد نوه مؤلف، جناب آقای پروفیسور دکتر شهید مهدی، رئیس محترم دانشگاه جامعه ملیه اسلامی موجود است، در کتابخانه رضا رامپور به چاپ رسیده و بقیه مجلدهای آن هنوز چاپ و نشر نشده‌اند.

کتابی را بر حسب تصادف از قفسه برداشتیم، تجلیات سیدمحمد عباس موسوی شوشتری از آب درآمد. بر حسب تفأل صفحه‌ای را باز کردیم، پایانه فصلی بود، در باب تردستی‌های دزدان، مشتمل بر این قطعه از سروده‌های مؤلف:

قطعه

دزدی است که رنگ از رخ گلزار بدزدد
از بیک صبا سرعت رفتار بدزدد
معنی برد از سینه و آواز ز حلقوم
حرف از قلم و وزن ز اشعار بدزدد
نان برد ز کشکول گدایان و عجب نیست
ترسم نمک خنده دلدار بدزدد
گردست بیابند بر او اهل عدالت
از قاضیشان جبه و دستار بدزدد
از زلف صنم نافه تاتار ریابد
تنگ شکر از کنج لب یار بدزدد
از عاشق بیچاره ریابد گهر اشک
داغ از جگرش در سر وینار بدزدد
بیرون یکشد دولت قارون ز ته خاک
از چرخ در ثابت و سیار بدزدد
گر تیغ برد از کف مستان عجیبی نیست
تیر مژه از دیده بیدار بدزدد

در پی این قطعه، مؤلف چنین ادامه می‌دهد:

... و درین زمین دیگری گفته و گهرگران بها سفته:

دزدی است که زهر از دهن مار بدزدد
خال رخ زنگی به شب تار بدزدد
گر بهر طوافی برود سوی مزاری
از مرده کفن و زکفن آهار بدزدد

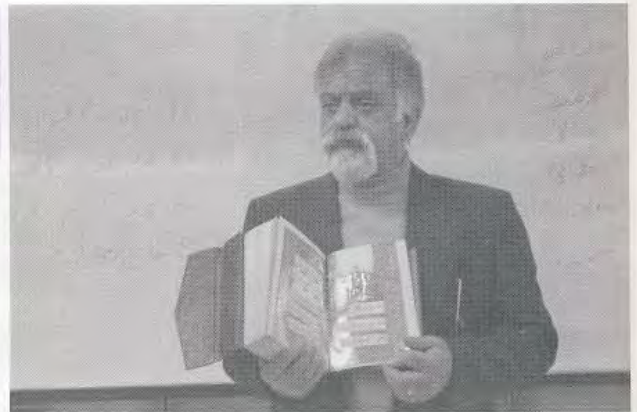

دانشجویان دکتری شرکت کنندگان
دومین دوره نسخه‌شناسی و روش‌های تصحیح نسخه‌های خطی فارسی
از تاریخ ۴ الی ۹ دی ماه ۸۵ (۲۵ تا ۳۰ دسامبر ۲۰۰۶)

ردیف	نام و نام خانوادگی	نام دانشگاه	نام استاد راهنما	عنوان پایان نامه
۱	عمر اختر	دانشگاه دهلی	دکتر ادريس احمد	A Critical Study of Persian Prose in the period of Akbar
۲	شهناز آرا	دانشگاه دهلی	پروفسور ریحانه خاتون	A Critical Analytical Study of Miftah ul Khazaeen مطالعه و تصحیح انتقادی تحقیق الاصلاحات
۳	شهناز پروین	دانشگاه دهلی	پروفسور ریحانه خاتون	A Critical Study of Afsana - e Jang-e Bharatpur by Maulavi Fazle Azim
۴	فرح ادیبه	دانشگاه دهلی	پروفسور چندر شیکهر	سهم شاه تراب علی قلندر در گسترش زبان و ادبیات فارسی
۵	ذوالنورین حیدر علوی	دانشگاه دهلی	پروفسور سیده بلقیس فاطمه حسینی	Socio-Cultural History of Delhi through Persian Sources (۶۰۳۱-۷۵۸۱)
۶	جمشید خان	دانشگاه دهلی	پروفسور شریف حسین قاسمی	سهم شاه برکت الله مارهروی المتخلص به عشقی در ادبیات فارسی
۷	علی رضا	دانشگاه دهلی	دکتر علیم اشرف خان	ویرایش و انتقاد ط نسخه چهار بهار
۸	ملک سلیم جاوید	کالج ذاکر حسین دانشگاه دهلی	پروفسور نرگس جهان	مطالعه انتقادی خیرالمجالس ملفوظات حضرت شیخ نصیرالدین چراغ دلی
۹	دکتر انیسه خاتون	جامعه ملیه اسلامیة	پروفسور شعبیب اعظمی	روابط فرهنگی بین هند و آسیای مرکزی از بابر شاه تا اکبر شاه
۱۰	سید مصطفی اطهر	دانشگاه جواهر لعل نهرو		A Critical Study of Tazrikatul Ma'asireen of Hazin
۱۱	شبنم احمد	دانشگاه جواهر لعل نهرو	پروفسور اطهر دهلوی	A Critical Edition of Waqueyat-e Kashmir by Mohammad Azam
۱۲	لویسن محمد رضوان الحق خان	دانشگاه اسلامی علیگره	پروفسور محمد آصف نعیم صدیقی	A Critical Study of 1 Vol. of Majmua-e Lataif va Safina-e Zaratiby Saif Jam Haravi
۱۳	محمد قیصر	دانشگاه اسلامی علیگره	پروفسور محمد آصف نعیم صدیقی	شعراى غير معروف در عهد تغلق
۱۴	فوزیه وحید	دانشگاه اسلامی علیگره	پروفسور ماریه بلقیس	تأثیرات میرزا عبدالقادر بیدل در ادبیات معاصر ایران
۱۵	نصر انصاری	دانشگاه اسلامی علیگره	پروفسور ماریه بلقیس	Working on Manuscripts Conservators in National Mission for Manuscripts
۱۶	محمد ابوالکلام آزاد	دانشگاه جواهر لعل نهرو	سید عین الحسن	
۱۷	عبدالرشید	دانشگاه ناشنال میسن برای مخطوطات		
۱۸	محمد انیس الرحمن	دانشگاه هندوی بنارس		
۱۹	مرزا اطهر ضیا			

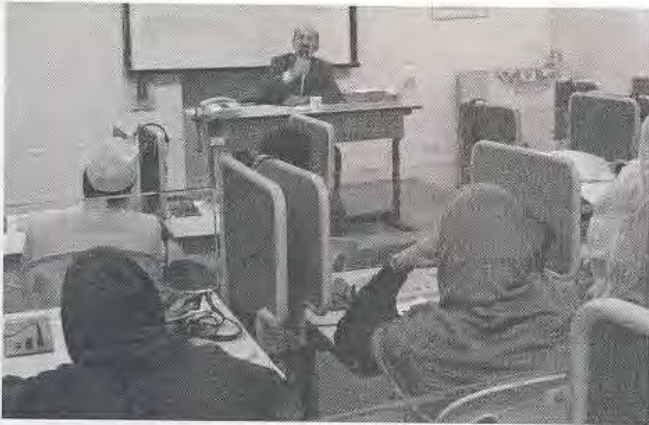

۶. تزئینات نسخه (۲)
- ۱-۶. جدول
  - ۲-۶. کمند
  - ۳-۶. سرلوح
  - ۴-۶. پیشانی
  - ۵-۶. تشعیر
  - ۶-۶. شمسه
  - ۷-۶. ترنج، سرترنج، نیم ترنج
  - ۸-۶. لچکی
  - ۹-۶. تزئین فهرست نسخه
  - ۱۰-۶. طلا اندازی بین سطور
۷. سبک های تذهیب و تصویر ایرانی
- ۱-۷. دوره صدر اسلام
  - ۲-۷. دوره سلجوقی
  - ۳-۷. دوره مغول
  - ۴-۷. دوره تیموری
  - ۵-۷. دوره صفوی
  - ۶-۷. دوره افشاریه و زندیه
  - ۷-۷. دوره قاجار
۸. سبک غیر ایرانی
- ترکی، چینی، ترکستانی، مغولی، هندی و ...
۹. مکتب های هنری ایران
- ۱-۹. مکتب شیراز
  - ۲-۹. مکتب اصفهان
  - ۳-۹. مکتب هرات / خراسان
  - ۴-۹. مکتب بخارا
  - ۵-۹. مکتب بغداد
۱۰. جلد
- ۱-۱۰. جلدهای اولیه
  - ۲-۱۰. جلدهای سوخته
  - ۳-۱۰. جلدهای ضربی
  - ۴-۱۰. جلدهای رونی / لاکی
  - ۵-۱۰. جلدهای ساغری
  - ۶-۱۰. جلدهای پارچه ای
  - ۱-۶-۱۰. ترمه ای
  - ۲-۶-۱۰. مخملی

۱. قطع نسخه
- ۱-۱. اصطلاحات قدیمی قطع
  - ۲-۱. اصطلاحات رایج (فعلی) قطع
  - ۳-۱. اندازه نوشته های
۲. مسطر
۳. کاغذ
- ۱-۳. انواع کاغذ
  - ۲-۳. کاغذ آهار
  - ۳-۳. مراکز کاغذسازی
  - ۴-۳. فیلی گران
۴. خط
- ۱-۴. خط کوفی
  - ۲-۴. اقلام سته
  - ۳-۴. اقلام ایرانی
  - ۱-۳-۴. قلم تعلیق
  - ۲-۳-۴. قلم شکسته تعلیق
  - ۳-۳-۴. قلم نستعلیق
  - ۴-۳-۴. قلم شکسته نستعلیق
  - ۴-۴. کاتبان / خطاطان
  - ۵-۴. تاریخ تحریر / تاریخ کتابت
  - ۶-۴. محل کتابت
  - ۷-۴. حواشی و یادداشت ها و مهره ها
  - ۸-۴. انجامه
۵. تزئینات نسخه (۱)
- ۱-۵. تذهیب
  - ۲-۵. ترصیع
  - ۳-۵. تحریر
  - ۴-۵. حل کاری
  - ۵-۵. افشان
  - ۶-۵. مرکب الوان
  - ۷-۵. قطاعی

۴) استفاده از نسخه‌های کامپیوتری؛

IV) بخش چهارم- آفات استنساخ و راههای مقابله

با آن:

- ۱) تصحیف؛
- ۲) تحریف؛
- ۳) جعل و تزئیف؛
- ۴) راههای اطمینان‌یابی از صحت انتساب به مؤلف؛

V) بخش پنجم قرائت و مقابله و تصحیح نسخه‌ها:

- ۱) اهمیت درست خوانی متن؛
- ۲) انتخاب نسخه اساس؛
- ۳) مقابله و ثبت نسخه بدلها؛
- ۴) شیوه‌های تصحیح: اجتهادی و قیاسی و ...؛
- ۵) رعایت نشانه‌های نگارش و تصحیح رسم‌الخط و فرابندی متن؛
- ۶) توضیح و تعلیق موارد مشکل و معرفی اعلام و مصطلحات و نمایه‌ها و فهرس؛
- خاتمه مقدمه‌نویسی بر متن تصحیح شده:
- ۱) معرفی اهمیت متن در موضوع خود و ارزیابی آن از لحاظ محتوایی؛
- ۲) معرفی آرا و اندیشه‌های مطرح شده مؤلف در متن و منابع اندیشگی او؛
- ۳) بیان روش تصحیح و معرفی نسخه یا نسخه‌ها و رمزهای هر یک.

ضمیمه شماره (۳)

طرح درس/ آیین تصحیح متون

دکتر غلامرضا جمشید نژاد اول

این بیان مشتمل است بر یک مقدمه و پنج بخش، بدین ترتیب:

مقدمه در بیان اهمیت موضوع (تصحیح متون):

- ۱) میراث مکتوب شناسنامه هویت ملتهای اسلامی؛
- ۲) میراث مکتوب ثروت حقیقی و عظمای مسلمانان؛
- ۳) ضرورت توجه به میراث مکتوب و لزوم بازشناسی و احیای متون میراثی؛
- ۴) وظیفه دوره‌های عالی دانشگاهها و پژوهشگاهها و حوزه‌های علمی و دینی جهان اسلام در نشر و آموزش و پژوهش متون و در آشناسازی دانشجویان و دانش پژوهان خود با روشهای تصحیح و متن پژوهی.

I) بخش یکم چيستی متن و چگونگی تولید آن:

- ۱) تعریف متن؛
- ۲) کهن ترین متن؛
- ۳) تألیف و تصنیف؛
- ۴) لوازم تحریر و انواع خط؛
- ۵) وراقی و استنساخ؛
- II) بخش دوم نسخه‌شناسی و انتخاب متن:
  - ۱) نسخه اصل متن؛
  - ۲) نسخه اساس؛
  - ۳) نسخه‌های فرعی؛
  - ۴) عنوانها و طرق اطمینان از آنها؛
  - ۵) کدیکولژی و شناخت خارج متنی و فیزیکی نسخه؛

III) بخش سوم تهیه نسخه‌ها:

- ۱) مراجعه مستقیم به کتابخانه‌ها و دیدن نسخه از نزدیک؛
- ۲) اعتماد بر فهرست‌های نسخه‌های خطی و فهرستگان‌ها؛
- ۳) استفاده از نسخه‌های تصویری؛